

В. Е. Лось
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

ОСВІТНЯ ТА ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ (ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТ.)

Освітня діяльність є невід'ємною складовою внутрішнього життя будь-якої церкви, без висвітлення якої неможливо повністю осягнути той вплив, який вона мала на суспільне життя в цілому і на життя пересічних віруючих зокрема. Особливо це стосується Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ), висвітлення місця якої в соціумі ХІХ ст. є перспективною ділянкою сучасних історичних досліджень.

Розвиток церковної освіти, пріоритетність якої в освітній галузі ХVІІІ–ХІХ ст. є фактом безперечним, був предметом дослідження ще істориків ХІХ ст. Зокрема, увага дорадянської історіографії була найбільше сконцентрована на дослідженнях освітньої мережі василіанських шкіл¹. Втім, відаючи належне освітній діяльності василіанського чину, дані праці хибують на односторонні висновки, наголошуючи лише на негативних наслідках колонізаторської діяльності останнього.

Сучасні дослідники, як українські, так і польські, не відкидаючи факт пропольської орієнтації василіанської освіти, відмічають і її позитивні наслідки: фактор зближення західної та східної культур², а також ідею духовної єдності всіх християн на Україні³. Відзначимо, що на думку сучасного французького дослідника Д. Бовуа, який присвятив темі шкільництва василіан окрему працю, вже саме існування василіанського ордену в Російській імперії було можливим лише завдяки його пропольській освітній діяльності⁴. Втім попри таку зосередженість сучасної історіографії, основна увага приділяється переважно монастирській освіті, а питання освіти білого духовенства, особливо парафіяльного, залишається

малодослідженим. Побіжно ця проблематика розглядається сучасним українським дослідником О.П. Крижанівським та польським істориком М. Радваном⁵. Тому метою даної розвідки є дослідження не лише василіанської освіти, а й спроба висвітлення освітньої діяльності ГКЦ загалом. Зокрема наша увага акцентується на таких актуальних проблемах, як рівень освіти парафіяльного духовенства, розвиток церковної мережі шкіл та видавнича діяльність церкви.

Як відомо, основним обов'язком парафіяльного духовенства, крім відправлення літургії та надання релігійних таїнств віруючим, була й духовна просвіта, а саме навчання молитов та основ богослов'я. Під час огляду парафій візитатори особливу увагу звертали саме на ці зобов'язання священників. У візитаціях окремим пунктом відзначалося виконання парохом обов'язку: "до навчання молитов і катехізису є святкові та недільні дні, а особливо під час Великого посту своїх парафіян збирає"⁶. Тривале дотримання населенням уніатських обрядів та молитов вже після самої ліквідації церкви дає нам можливість припустити значну результативність катехитичної діяльності уніатського духовенства.

Катехитична діяльність вимагала достатнього морального та культурно-освітнього рівня претендента на священницький сан, наглядання за чим входило до обов'язків греко-католицької ієрархії. Кілька слів слід сказати про процес підготовки висвячення нового священника в 20-х роках ХІХ ст.

Після досягнення 24-річного віку, що, згідно з церковними правилами, було обов'язковою умовою посвячення, та виявлення аспірантом бажання стати священником, митрополит або єпископ приступав до з'ясування рівня його підготовки до священницького сану⁷: це були питання про біографічні відомості та сімейний стан, знання наук, навчальний заклад, який закінчив аспірант, наявність чи відсутність негативних рис характеру, стан здоров'я, причини вибору священницького сану, а також наявність майнового забезпечення парафії. Для отримання ширшої та достовірної інформації використовувалося опитування чотирьох свідків про спосіб життя, освіти та особисті якості претендента. Крім того, вимагалася розписка від священника-сповідника про виконання аспірантом таїнства сповіді. Уся інформація, представлена аспірантом і свідками, документально засвідчувалася. Так, подавалися метрики про народження, лист з освітнього закладу, шлюбна метрика, свідоцтво про

місце проживання та соціальний стан, а також фундушева грамота. Лише після виконання цієї довготривалої процедури, запозиченої в Римо-католицькій церкві, претендента висвячували на священника⁸. Слід зазначити, що не завжди аспірант мав достатній рівень освіти, але сам факт такого опитування свідчить про зацікавленість церкви в достойних пастирях, а також є ще одним прикладом дієвого функціонування церковних структур навіть в умовах перебування в складі Російської держави.

Цілком очевидно, що парох був зобов'язаний власною моральною поведінкою подавати приклад християнського життя для мирян. Втім зауважимо, що ця поведінка далеко не завжди була взірцевою, а виконання пастирської праці не завжди ефективним саме через недостатній моральний та інтелектуальний рівень самого духовенства.

Освіченість духовництва, перш за все, була пов'язана з загальною ситуацією освіти в державі, яка на початку XIX ст. була не в найкращому стані. Оскільки розгляд цього питання не входить до завдань даної розвідки, відзначимо лише загальну картину рівня освіти в Російській імперії. На 1824 р. у 6 навчальних округах імперії було 68672 учні. Для порівняння зазначимо, що у Королівстві Польському на 1822 р. налічувалося 37623 учні⁹. У Правобережній Україні, за даними 1822 р., на 6 млн. населення кількість учнів була мінімальною і становила 13022 учні¹⁰.

Попри те, що церква у XVIII – першій половині XIX ст. зробила чималий внесок у розвиток народної освіти, цього було недостатньо для зростаючих потреб населення. Її освітня діяльність зумовлювалася, передусім, потребою у підготовці кадрів для місіонерської, проповідницької та богословської роботи, тому найбільший акцент був зосереджений на розвитку духовної освіти. Оскільки наявність та розвиток шкіл, перш за все, залежав від рівня фінансування, а уніатське духовенство репрезентувало “хлопську віру” – рівень його освіти був нижчим порівняно з багатшим католицьким духовництвом. Загалом освіту уніатське духовенство отримувало в папському алюмініаті у Вільно та в кількох малочисельних єпархіяльних семінаріях. У папському алюмініаті, що розпочав свою діяльність з 1753 р. та утримував 16 кліриків з усіх єпархій, навчалися переважно представники вищого духовенства.

Окремого розгляду потребують церковні освітні заклади на теренах українських земель. Так, з 1776 р. у Житомирі існувала

власна семінарія, фондуш на яку призначив у сумі 200 000 злотих генеральний офіціал Київської митрополії М. Примович. Освіту тут мало здобувати п'ятеро кліриків. Втім у 1795 р. семінарія та її фондуш перейшли до рук православної ієрархії, що спричинило тривалі майнові конфлікти. Так, вже на поч. ХІХ ст. колишній ректор семінарії Гачевський намагався її відновити та повернути грошові суми, які заповів на її утримання М. Примович. Проте фондовані суми були вже роздані різним поміщикам під заставу їхніх маєтків, і сплата відсотків затримувалася. Невдало закінчилися і всі спроби уніатського єпископа С. Левинського повернути семінарії 252460 злотих¹¹.

У Радомишлі на підставі заповіту митрополита Я. Смогоржевського наприкінці ХVІІІ ст. розпочалося будівництво семінарії, але її функціонування на початку ХІХ ст. є досить сумнівним з огляду на зміни в політичному статусі земель. Кінцем ХVІІІ ст. датуються свідчення про існування уніатської семінарії у Володимирі-Волинському.

Крім вищезазначених семінарій, ГКЦ мала 2 семінарії в білоруських єпархіях - в Свіжені та Холмі¹². Діяльність цих семінарій була паралізована з переходом земель до Російської імперії. Загалом питання духовної уніатської освіти в ХІХ ст., через специфіку збереженості документів, не є достатньо висвітленим. Поодинокі згадки в архівних документах дають змогу зробити припущення, що, попри значне зменшення діяльності уніатських семінарій, воно не було припинено. Так, на 1802 р. ГКЦ мала 90 кліриків, з яких в Луцькій єпархії – всього 9¹³. Втім зауважимо, що на той час і освіта православного духовенства, навіть враховуючи підтримку держави, перебувала не на належному рівні. У Києві, який був головним освітнім осередком православного духівництва для всієї Росії, у 1805 р. навчалось 1146 семінаристів, освітній рівень яких був невисоким¹⁴. Загалом, на середину ХІХ ст. кожен п'ятий священник Київської єпархії взагалі не мав ніякої освіти¹⁵. Найкращі позиції в розвитку духовної освіти Правобережжя займала Римокатолицька церква. Так, лише католицьке духовенство Луцько-Житомирської єпархії мало на початку ХІХ ст. три семінарії в Луцьку, Житомирі та Олиці¹⁶.

Слід відзначити, що фондуш Луцької уніатської семінарії на 1818 р. становив 121 328 злотих, що було значно менше, ніж у кожній з трьох семінарій білоруських єпархій. Отже, слабе фун-

душеве забезпечення семінарій стояло на заваді їхнього розвитку. Загалом, ці семінарії проіснували, ймовірно, до 1828 р., коли на їх місці було утворено Жировицьку семінарію, яка разом із заснованою у 1806 р. Полоцькою проіснувала до 1839 р. Кожна з них у 30-х роках ХІХ ст. утримувала по 120 кліриків і 20 учнів середньої школи. Рівень викладання в них був невисоким, оскільки самі вчительські кадри семінарії не мали достатньої наукової кваліфікації. За твердженням М. Радвана, серед її вихованців важко було знайти кандидатів для Головної семінарії у Вільно¹⁷. З кінця 20-х років ХІХ ст. ситуація ще більше погіршилася, що було пов'язано з русифікацією духовних закладів. Так, на російські предмети (історія російської літератури, історія Росії) було виділено 10 год. щотижня, а для догматики та теології – 2 год. Канонічного права, гомілетики, які були обов'язковим елементом підготовки священства, взагалі не викладали. Таким чином, у першій третині ХІХ ст. духовні заклади ГКЦ почали виконувати вже не стільки функцію підготовки священницьких кадрів, скільки служити русифікаторським та уніфікаторським інтересам держави.

Ситуація значно ускладнилася після 1815 р., коли дітям уніатів дозволили вступати до православних духовних училищ. Височайшим указом від 19.12.1835 р., який міститься в документах консисторії, всі уніатські училища підпорядковувалися комісії духовних училищ, до складу якої призначили і уніатського митрополита Й. Булгака та єпископа Й. Семашка. Крім позитивного моменту отримання освіти, ці постанови ще більше зменшили вплив власне уніатських навчальних закладів. Священиків, котрі не виявляли бажання віддавати своїх дітей до православних училищ, зобов'язували до цього. Так, у 1837 р. 7 уніатських священиків Радомишльського повіту, через віддаленість уніатських духовних училищ, звернулися з проханням дозволити їхнім дітям навчатися у Радомишльському повітовому дворянському училищі. Їм відмовили і наказали віддати дітей до Київського духовного греко-російського училища¹⁸. Згодом, після приєднання Уніатської церкви до Православної, учні колишнього уніатського сповідання були зобов'язані навчатися Закону Божому у православного священика. У 1839 р. за 41 учнем уніатського сповідання, що знаходився в навчальних закладах, було наказано мати “бдительный надзор”¹⁹. Очевидно, що в таких умовах ГКЦ, яка й раніше мала небагато навчальних закладів, не могла дати необхідної освіти своєму духовенству, що позначилося як на його моральному, так і на інтелектуальному рівні.

Крім духовних семінарій, яких не вистачало для зростаючої кількості духовенства, освіту можна було здобути в середніх школах, які знаходилися на утриманні держави та монастирів. По всій Віленській окрузі, до якої входили і правобережні губернії, 50 із 75 шкіл були на утриманні монастирів. Важливо уточнити, що першість у монастирській освіті належала василіанам, школи яких склали 26% від усіх монастирських шкіл католицьких церков²⁰. Цьому сприяла і урядова політика, адже ще за указом Катерини II від 1795 р. функціонувати могли тільки ті василіанські монастирі, що займалися освітою юнацтва. Російський історик XIX ст. П.О. Бобровський відзначав, що саме цей указ дав уніатським монастирям “таку життєвість у латино-польському сенсі, яку вони не мали й за польського уряду”²¹. Загалом василіанські монастирі утримували 13 училищ для світського юнацтва і 12 монастирських новіціатів. На поч. XIX ст. у Луцькій єпархії 7 монастирів мали світські училища: в Барі Подільської губернії, в Умані, Каневі і Лисянці Київської губернії, в Любарі, Володимирі та Овручі Волинської губернії. Крім того, Кременецький, Почаївський і Загорівський монастирі мали школи-новіціати, не кажучи вже про парафіяльні церковні училища, які були майже при всіх монастирях²². У цілому в цих школах, за даними поч. XIX ст., навчалось в середньому по 200 учнів. Найбільша кількість учнів зосереджувалася в Барі – 897 чол.²³ Усього, за даними 1822 р., у всіх василіанських школах Російської імперії навчалось 4384 учні, з них на Правобережній Україні – приблизно 2134.

Брак інформації не дає змоги стверджувати про наявність чи відсутність шкіл при жіночих монастирях. Аналіз монастирської книги дубенських василіанок дає можливість припустити, що в них була школа для дівчат, швидше за все, новіціат²⁴. Отже, саме початок XIX ст. ознаменувався найбільшим розквітом василіанського шкільництва.

За викладацьким складом василіанські школи також займали пріоритетні позиції – на 1804 р. із загальної кількості викладачів Віленської округи, що становила 254 чол., кількість викладачів-василіан складала 74 чол., більше ніж у всіх інших монастирських орденах²⁵. На жаль, подати загальну кількість учнів василіанських шкіл досить складно, оскільки вона часто змінювалася.

З певністю можна твердити, що василіанські школи на поч. XIX ст. були центром освіти для дворянських родів Правобережжя. Школи давали досить високий рівень знань, у них викладали

гуманітарні та природничі дисципліни: філософію, теологію, риторику, світське та церковне канонічне право, фізику, географію, математику, хімію, біологію та іноземні мови. Окремі монастирі мали на той час чудову навчальну базу. Зокрема, навчальний план з математики уманських василіан був ширшим, ніж у Києво-Могилянській академії, що була центром вітчизняної науки і культури²⁶. А шестикласна школа Любарського монастиря, яка налічувала близько 500 учнів, мала добре обладнаний фізичний кабінет, хімічну лабораторію, ботанічний сад для практичних занять та бібліотеку на 17000 томів, що займала окремих кам'яний будинок²⁷. Василіани Любарського монастиря з 1805 р. по 1823 р. на книги та різні інструменти щорічно жертвували по 2000 злотих. Крім цього, монастир виділяв кошти і для будівництва бібліотечної зали та фізичного кабінету, який налічував більше 40 найменувань приладів²⁸. Слід відзначити і той факт, що овруцькі василіани за власний рахунок закупували фізичні інструменти в Парижі²⁹.

Проте, незважаючи на ці здобутки у навчальній сфері, матеріальний стан шкільних приміщень візитатори оцінювали досить критично. Майже всі шкільні будинки були дерев'яними, а тому часто страждали від пожеж, як це сталося в Овручі (1809 р.). У Володимирі після пожежі 1794 р. приміщення не було повністю відбудоване, за свідченнями ще й у 1821 р. школи переважно не були окремою будівлею, а лише займали певну частину монастиря. Так, барські василіани упорядкували класи в одному з крил монастиря. Власне приміщення, як правило, були не в найкращому стані. Частина стіни будинку Любарської школи загрожувала завалитися, а місце перебування учнів Володимирської школи візитатор прямо називав жахливим³⁰.

Однак василіанська освіта далеко не завжди була доступною дітям парафіяльного духівництва. Перш за все, це обумовлювалося тим, що на поч. ХІХ ст. василіанські школи готували переважно не церковні, а світські кадри. Саме в цей період були створені найсприятливіші умови для розвитку освіти в польському політичному дусі, чим і скористалися василіани, які отримували значні пожертви від польської шляхти. У стінах василіанських шкіл навчалися переважно діти шляхти і магнатів, які виховувалися відповідно до суспільних ідеалів Речі Посполитої, що знайшло своє підтвердження у повстанні 1830–1831 рр., учасниками якого були їхні вихованці³¹. З Уманської школи, цього бастиону католицизму, вийшли

видатні представники польської науки та літератури: поети Б. Залеський, М. Грабовський, історик В. Креховецький, етнограф Г. Духінський та ін.³² На думку більшості науковців, василіанські школи сприяли полонізації населення³³. Власне, завдяки педагогічній діяльності василіанський чин зумів не тільки зберегти свої позиції, а й значно посилитися на початку ХІХ ст. Польська еліта сприймала підтримку, яку постійно надавала Чину Св. Василя Великого, як захист польськості. Втім, слід зауважити, що саме за мурами таких василіанських навчальних закладів, на думку І. Кривошеї, формувалася і міцніла уніатська духовна ідея єдності всіх християн³⁴.

Таким чином, світський клір, не маючи такої фінансової підтримки, як василіани, не спромігся на утримання шкіл відповідного гатунку. Основна причина цього полягала в різниці матеріального становища білого та чорного духовенства. Для прикладу зазначимо, що в руках білого кліру Полоцької єпархії зосереджувалося 8743 руб., а у василіан цієї єпархії – 119053. Така пропорція була характерна і для інших уніатських єпархій³⁵.

Загалом бідне уніатське духовенство було дуже мало представлене в середній ланці шкільництва. Поодинокі дані джерел вказують, що освітянські шляхи частини парафіяльного духовенства пролягали через житомирські, овруцькі, домбровицькі та інші середні школи, частина яких утримувалася за кошт казни (7 шкіл), а частина перебувала під управлінням католицьких монастирів. Кількість учнів-уніатів у цих школах була мінімальною, а встановити процентне співвідношення священницьких дітей наразі не видається можливим через фрагментарність джерел³⁶.

Проте для більшості членів парафіяльного духовенства і ці школи були недоступні, їхня освіта обмежувалася навчанням пастирських практик та літургії в домашніх умовах – від батька чи тестя. Цілком очевидно, що далеко не всі священники могли дати своїм дітям добру освіту. Так, коли матеріальний статус частини парафіяльного духовенства Волинської губернії давав їм можливість відправити своїх дітей на навчання, свідченням чого є той факт, що із 72-х священників Ковельського повіту у 27-ми діти, за даними 1839 р., навчалися в духовних закладах³⁷, то безмісне духовенство було цього позбавлене. Свідченням останнього є лист Київського декана Д. Лашевського єпископу Я. Мартусевичу від 1830 р. з проханням надати безкоштовну освіту дітям безмісних священників, оскільки “у багатьох місцях Київської губернії знахо-

диться священство, яке не має навіть щоденного харчування”³⁸, а тому вони не можуть дати освіти своїм дітям. Я. Мартусевич наказав залишити місця для кількох дітей священників у Полоцькій семінарії, створеній у 1806 р. на базі Полоцького Софійського василіанського монастиря, “для виготовлення на фундушевому утриманні наук”³⁹. Незважаючи на таке сприяння з боку вищого духовенства, цю пропозицію прийняв лише декан Д. Лашевський, інші священники відмовилися з причини віддаленості школи. Зазначимо, що навіть тут існували перешкоди для бідних священників, оскільки на фундушеве утримання брали лише тих дітей, які пройшли початкову науку в світських чи інших училищах і могли відразу вступати до семінарії.

Така ситуація в матеріальному та освітньому становищі греко-уніатського духовенства відповідно впливала і на стан парафіяльної освіти населення, яка входила до складових частин пастирської праці. Фахівці освітянської сфери поч. ХІХ ст. відзначали слабкість парафіяльного шкільництва у всій Російській імперії, що відповідало царській політиці, спрямованій на виховання, а не навчання своїх підданих. Піднесення парафіяльної освіти Православної церкви бере свій початок вже з другої половини ХІХ ст., а на початку цього ж століття вона, як і Уніатська, перебувала в ембріональному стані. Правила для навчання селян 1828 р. втілювалися лише формально, а парафіяльні школи існували більше на папері, ніж у реальному житті. Переважна частина наявних шкіл утримувалася католицьким духовенством, а також польськими магнатами.

В інформації про стан уніатського парафіяльного шкільництва існують серйозні лакуни, пов’язані з браком відповідних джерел. Сучасні дослідження становища Уніатської церкви другої половини ХVІІІ ст. дають змогу стверджувати, що парафіяльні уніатські школи були рідкістю як у ХVІІІ, так і на поч. ХІХ ст.⁴⁰ Бідне та малоосвічене парафіяльне духовенство не мало можливості утримувати школи. Цю лакуну намагалися заповнити василіанські монастирі, при більшості яких знаходилися церковні школи початкового рівня. Так, Почаївський монастир, крім новіціату, утримував і парафіяльну школу для світської молоді різного походження. У Кременецькому монастирі у 20-х роках ХІХ ст. знаходилася парафіяльна школа для дітей, кількість яких сягала 72-х чол. В архівосховищі Волинської області збереглися відомості про наявність василіанських шкіл для бідних, зокрема, при Жидичинському мо-

настирі була школа, яка налічувала 128 чол.⁴¹ Втім, навіть якщо припустити, що кожен василіанський монастир Правобережної України утримував парафіяльну школу, їх кількість не досягала б і 30-ти, на відміну від католицьких парафіяльних шкіл, яких тільки на Волині було близько 108-ми⁴².

Отже, враховуючи малочисельність парафіяльних шкіл, бідність селян, а також елітарне пропольське спрямування василіанської освіти, можемо припустити, що процентна частка уніатських вірних у цих школах була незначною. Матеріальні турботи священників, бідність самої церкви та парафіян, незацікавленість польських поміщиків, відсутність допомоги держави – ось фактори, які зумовлювали слабкий розвиток уніатського парафіяльного шкільництва. За браком шкіл, які створювали б уніатські священники, головний візитатор шкіл Правобережної губернії Тадеуш Чацький намагався перетягувати уніатських парафіян до католицьких шкіл. За його сприяння Луцький римо-католицький єпископ К. Цецішевський видав у 1803 р. ухвалу, згідно з якою римо-католицьке духовенство було зобов'язане складати пожертву – 10-ту частину своїх прибутків на утримання парафіяльних шкіл. Втім більшість цих шкіл, як свідчать джерела, також існували лише формально. Ми підтримуємо думку дослідника Д. Бовуа про те, що польська мова, яка панувала в них, була не тільки перешкодою для народного шкільництва, але й не сприяла розвитку релігійної свідомості уніатів⁴³. А на думку польської дослідниці М. Підлипчак-Маєрович, незначна кількість парафіяльних шкіл свідчить про занедбання василіанами народної освіти⁴⁴. ГКЦ не тільки не мала таких прибутків, як Римо-католицька церква, звичайно, крім василіанського чину, але й була позбавлена підтримки з боку не тільки держави, але й тогочасної польської еліти.

Аналіз освітньої діяльності був би не повним без висвітлення видавничої справи, яка є складовою діяльності церкви, що мала неабиякий вплив на розвиток релігійного життя віруючих. Видавництво церковних книг, особливо літургійних, сприяло зміцненню релігійних обрядів Уніатської церкви. Значна частина істориків ХІХ ст. розглядала діяльність василіан лише як засіб латинізації українського уніатського населення. Звичайно, з огляду на сильні пропольські позиції, цей факт мав місце, особливо у сфері освіти. Проте, ми схилиємося до твердження М. Підлипчак, яка відзначає велику роль василіан у продовженні процесу зближення західної

та східної культур. Крім того, монахи закладали підвалини нової релігійної культури уніатів, що найкраще ілюструє їх видавничу діяльність. Так, у Луцькій єпархії її центром був Почаїв. Кількість книг, виданих за 1735–1800 рр. Почаївською друкарнею, дорівнювала відомій Супрасльській друкарні. Друкувалися книги не тільки польською мовою та латиною, але й кирилицею, що, відповідно, посилювало її авторитет серед українського населення. Саме за цим критерієм Почаївська друкарня не мала собі конкурентів у Південно-Західному краї. Із загальної кількості кирилических книг (424), виданих у другій половині XVIII ст. всіма уніатськими друкарнями, на Почаїв припадало 215. Загалом під час найбільшого розквіту друкарні за 1735–1800 рр. побачило світ 383 книги⁴⁵. Така велика кількість церковних книг свідчить про неабиякий попит на них серед населення Правобережної України. Видана ними література використовувалася для викладання окремих дисциплін навіть у Києво-Могилянській академії. У Почаєві було опубліковано, зокрема, досить популярний тоді “Ірмолой” – збірник релігійних пісень⁴⁶. Звичайно, видавничу діяльність Почаєва дещо призупинилася в нових умовах кінця XVIII ст. Але, згідно з указом від 1800 р., вона отримала привілей на видання літургійних книг кирилицею, а польською мовою та латиною – за особливим дозволом цензури⁴⁷.

Зауважимо, що у 1831 р. у Почаївській друкарні працювали чотири друкарські верстати і окремих верстат для виготовлення ікон. Отже, до листопадового повстання 1830 р. друкарня не тільки задовольняла попит уніатського населення на церковні книги, а й постачала книги православному відомству, вдало конкуруючи з російськими православними друкарнями, чийх книг не вистачало для потреб новоприєднаних православних парафій. Важливим фактором неабиякого попиту на ці книжки серед населення Правобережної України, як уже зазначалося, було їх друкування “южноруським книжним язюком”, чого не було навіть у друкарні Києво-Печерської лаври⁴⁸. Відігравали свою роль і естетичні смаки населення, адже греко-католицька книга відзначалася художньою витонченістю порівняно з новими православними виданнями. Почаївські книги активно використовувалися ще тривалий час після ліквідації самої церкви. Це зумовлювалося не лише тиском матеріальних обставин, а саме бідністю православних церков та браком московських видань, а й змістом видань, у яких сліди латинізації могли помітити лише добре обізнані в церковних канонах (до

яких навряд чи можна віднести парафіяльне духовенство, а тим більше мирян). На думку історика XIX ст. А.Ф. Хойнацького, уніати, декларуючи свою нерозривну єдність як і з Православною, так і з Римо-католицькою церквою, у своїх книгах досить вміло камуфлювали католицькі нашарування і тому, це не відразу було помітно⁴⁹. Окрім того, требник почаївського друку був дуже близьким за змістом до православного могилянського, чим і вводив в оману духовенство. Тому за цими книгами до кінця XIX ст. служили не лише уніатські, а й цілі тисячі православних священнослужителів Західного краю⁵⁰. І тільки цілеспрямоване втручання у видавничу справу російських урядових структур призвело до заміни почаївських видань московськими лише у другій половині XIX ст. Однак урядові обмеження щодо уніатських книг, які розпочалися з перших років XIX ст., зокрема вже 9.02.1802 р. розпорядженням Св. Синоду заборонялося продавати уніатські книги там, де не було уніатських храмів, не завжди виконувалися. Лише власне ліквідація ГКЦ спричинила до масової конфіскації її книг.

Насамкінець необхідно кілька слів сказати про тривале використання уніатських книг почаївського друку вже після офіційної ліквідації самої Уніатської церкви. Попри постачання богослужбових книг із Синодальної друкарні Санкт-Петербурга ще у 50-х роках XIX ст. генерал-губернатор Правобережних губерній доповідав обер-прокурору, що по Київщині, Волині і Поділлю ходять уніатські книги, а замінити їх московськими по "скудности доходів" було досить важко⁵¹. Так, у багатьох церквах Волинської єпархії, за словами архієпископа Арсенія, було лише по одній православній книзі, і тому конфіскація уніатських книг могла привести до припинення богослужіння⁵².

Загалом на 1852 р. було зібрано по Київській єпархії 540 книг, з яких 261 була цілою і 281 – розбиті чи порвані. Серед цілих книг було 7 Євангелій, 69 служебників, 47 міней, 25 тріодей цвітних і 15 постних, 19 октоїхів, 19 требників, 11 повчань, 7 псалтирів, 7 часословів, 10 ірмологіонів, 3 акафістники, 3 загальні мінеї, 3 друковані літургії Іоанна Златоуста⁵³.

Складніша ситуація спостерігалася у Волинській та Подільській єпархіях. Усіх конфіскованих книг по Волинській єпархії налічувалося 11211. Лише тріодей постних і цвітних нараховувалося 620 і 649 прим., міней місячних – 653, загальних – 420, октоїхів – 576, псалтирів – 602, часословів – 548, апостолів – 531 і т.д. Тільки

в Острозькому повіті на 77 церков було 504 уніатські книги. За підрахунками архієпископа, щоб замінити конфісковані уніатські книги, необхідно було 880 православних богослужбних книг вартістю 2093 руб.

На території Подільської єпархії було зібрано 5 808 прим. уніатських книг, зокрема самих лише Євангелій – 701, апостолів – 426, часословів – 400, псалтирів – 410 і т.д.⁵⁴ Якщо врахувати, що на Поділлі на 1839 р. було лише 3 “возз’єднані” уніатські церкви, то стає зрозумілим, що всі ці книги знаходилися у православних церквах. Про лояльне відношення до них православного духовенства свідчить і вимога Подільського єпископа – здійснювати конфіскацію книг лише в разі прибуття православних заміників. Загалом необхідно було надіслати для Подільської єпархії 2982 прим. книг московського видання на суму 7790 руб.⁵⁵

Усі конфісковані уніатські книги перейшли в розпорядження Св. Синоду. У деяких випадках книги продовжували спалювати і на місцях, зокрема, лише у 1853 р. за наказом митрополита Йосипа Семашка в Литовській єпархії було спалено 106 книг⁵⁶.

Зауважимо, що навіть у постачанні нових книг влада намагалася уберегти себе від будь-якого невдоволення населення. Так, Волинський єпископ пропонував друкувати книги московського зразка в Почаївській лаврі, оскільки люди звикли, що книги їм привозили саме з Почаєва⁵⁷.

Цікаво, що на 1867 р. у друкарських сховищах Почаївської лаври зберігалось 1 362 пуди уніатських видань, запакованих у 227 тюків. Лише для того, щоб доправити ці книги до Радивилова (звідки був шлях на Петербург), необхідно було 38 возів⁵⁸. Це є ще одним свідченням активної видавничої діяльності Почаївського монастиря.

Отже, видавнича діяльність ГКЦ, попри складність її становища, продовжувала розвиватися, зміцнюючи релігійну свідомість уніатського населення та впливаючи на його протидію. Адже поширення уніатських видань у вже приєднаних парафіях часто призводило до їх повернення до унії. Слід відзначити, що з усіх видів пастирської діяльності ГКЦ саме духовна праця з парафіянами та видавнича справа досягли значного розквіту та принесли найбільші плоди в розвитку суспільно-релігійного життя уніатського населення.

Таким чином, слабкий рівень матеріального забезпечення та відсутність соціальної опори в середовищі еліти спричинили недо-

статній розвиток освітньої мережі ГКЦ. Як для підготовки духовенства, так і просвіти віруючих освітніх закладів не вистачало. Переважна більшість уніатського парафіяльного духовенства мала лише домашню освіту. Логічно, що малоосвічене духовенство не могло надати необхідних знань своїй пастві. Високоосвічені монахи – василіани, у свою чергу, майже не сприяли розвитку української освіти. Їхня освітня діяльність мала яскраво виражений пропольський характер, що зумовлювалося як специфікою самого їхнього існування в імперії, так і соціальним походженням. Проте зауважимо, що така ситуація склалася і через низький рівень освіти в Російській імперії на початку XIX ст.

¹ К истории Владимирско-Волынского базилианского училища // КС. – 1892.– №10.– С. 121–122; *Крыжановский Е.* Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов // КС. –1882.– № 2.– С. 262–300, № 3. – С. 442–478; *Петров Н.* Очерк истории базилианского ордена в бывшей Польше // ТКДА. –1871. – № 2. – С. 295–374; № 5.– С. 225–317; № 6. – С. 480–554; №7. –С. 118–189; 1872. – № 1. – С. 3–85; №2. – С. 161–272; *Толстой Д.А.* Римский католицизм в России: Историческое исследование : В 2 т. – СПб., 1876. – Т. 2. – 438 с.; *Трипольский М.* Базилианские монастыри в Киевской епархии // КСВ. – 1872.– №8. – С. 170–183; № 9. – С. 200–210; № 10. – С. 220–235; № 11. – С. 237–244; № 12. – С. 259–270. і т.д.

² *Pidtypczak-Majerowicz M.* Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i księżki w działalności zakonu. – Warszawa ; Wrocław, 1986. – 272 s.; *Rzemieniuk F.* Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji, 1772–1914. - Lublin, 1991. – 348 s.

³ *Кривошея І.І., Кривошея В.В., Близнюк І.І.* Уманський базилианський монастир (1765–1834) // Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – першій половині XIX ст.). – К., 1998. – С. 25; *Побірченко Н.* Школа базилианського кляштора в Умані: українсько-польський контекст // Краєзнавство Черкащини. – К., 2004. – 2004. – № 7. – С. 7–14. – Спецвипуск

⁴ *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach Litewsko-Ruskich, 1803–1832. T. 2. Szkoły podstawowe i srednie. – Lublin, 1991. – 459 s.

⁵ *Крижанівський О.П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – першої половини XIX ст. – К., 1991. – 125 с.; *Крижанівський О.П. Плохій В.П.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3 кн. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX ст. – К., 1994. – 336 с.; *Radwan M.* Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim (1795–1839). – Roma ; Lublin, 2001. – 483 s.

⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1040, оп. 1, спр. 16, арк. 3 зв. – (Далі – ЦДАК України)

⁷ *Kotbuk W.* Duchowieństwo unickie w krolewstwie Polskim, 1835–1875. – Lublin, 1992. – S. 67.

- ⁸ Держ. арх. Волин. обл., ф. 382, оп. 1, спр. 58, арк. 1–28; ЦДІАК України. – ф. 972, оп. 1, спр. 29, арк. 1–8. – (Далі – ДАВО).
- ⁹ *Beauvois D.* Szkolnictwo na ziemiach Litewsko-Ruskich... – S. 253.
- ¹⁰ *Beauvois D.* Op. cit. – S. 259.
- ¹¹ *Тимошенко Л.В.* З історії уніатської церкви на Київщині (XVI–XIX ст.). – К., 1997. – С. 43.
- ¹² *Radwan M.* Carat wobec kościoła greckokatolickiego w zaborze... – S. 145-146.
- ¹³ *Ibid.* – S. 146.
- ¹⁴ *Beauvois D.* Op. cit. – S. 190.
- ¹⁵ *Крижанівський О. П., Плохій С. М.* Указ. праця. – С. 264.
- ¹⁶ *Шостак І.* Освітня діяльність римо-католицького духовенства Луцько-Житомирської дієцезії у першій половині XIX століття // Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”. Історичні науки. – Острог. – 2004. – Вип. 4. – С. 257.
- ¹⁷ *Radwan M.* Carat wobec kościoła greckokatolickiego w zaborze... – S. 147.
- ¹⁸ ЦДІАК України. – ф. 972, оп. 1, спр. 70, арк. 24.
- ¹⁹ Там само, ф. 707, оп. 270, спр. 13, арк. 39.
- ²⁰ Muzeum Czartoryjskich w Krakowie – Rkps. 1899, k. 11. – (Далі – М.СЗ. w Krakowie).
- ²¹ К истории воссоединения униатов из православной церкви // Волин. епархиальные ведомости. – 1872. – № 10. – С. 225.
- ²² *Толстой Д.А.* Указ. пр. – С.58.
- ²³ М.СЗ. w Krakowie. – Rkps. – 1899. – К. 7–9.
- ²⁴ Archiwum państwowe w Krakowie. – A Sang., Rkps. 1090, k. 96–97. – (Далі – АР w Krakowie)
- ²⁵ *Beauvois D.* Op. cit. – S. 214.
- ²⁶ *Гущина С.О.* Освітні заклади Умані: історичний аспект // Краєзнавство Черкащини. – К., 2004. – № 7. – С. 64.
- ²⁷ *Жилок С.* Православна Церква на Волині (1793–1917). – Житомир, 1996. – С. 72.
- ²⁸ Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського, ф. I, № 4706, арк. 22. – (Далі – ІР НБУВ)
- ²⁹ *Beauvois D.* Op. cit. – S. 321.
- ³⁰ ІР НБУВ, ф. I, № 4717, арк. 26-27; *Beauvois D.* Op. cit. – С. 139-140.
- ³¹ *Кривошея І.І., Кривошея В.В. Близюк І.І.* Указ. праця. – С. 25.
- ³² Там само. – С. 20.
- ³³ *Beauvois D.* Указ. праця. – С. 194; *Nabywaniec S.* Archidiecezja Kijowska w okresie rządów Arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza, 1762–1778. – Rzeszow, 1998. – S. 496.
- ³⁴ *Кривошея І.І., Кривошея В.В. Близюк І.І.* Указ. праця. – С.25.
- ³⁵ *Beauvois D.* Op. cit. – S. 178.
- ³⁶ М.СЗ. w Krakowie. – Rkps. 1839, К. 1–45.
- ³⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 413, спр. 3, арк. 244–250.

- ³⁸ Там само, ф. 972, оп. 1, спр. 49, арк. 19.
- ³⁹ Там само., арк. 20.
- ⁴⁰ *Nabywaniec S.* Op. cit. – S. 521., *Beauvois D.* Op. cit. – S. 150.
- ⁴¹ ДАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 27, арк. 82.
- ⁴² *Шостак І.* Указ. праця. – С. 255.
- ⁴³ *Beauvois D.* Op. cit. – S. 409–410.
- ⁴⁴ *Pidłuszczak-Majerowicz Ą.* Op. cit. – S. 168–169.
- ⁴⁵ *Ibid.* – S. 72–77.
- ⁴⁶ *Крижанівський О. П. Плохій С. Н.* Указ. пр. – С. 269.
- ⁴⁷ *Radwan M.* Op. cit. – S. 113.
- ⁴⁸ *Чеховский В.* Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799–1803). – К., 1905 – С. 65.
- ⁴⁹ *Хойнацкий А. О.* Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах. – К., 1871. – С. 215.
- ⁵⁰ *Перерва В.* Протидія Київських митрополитів використанню греко-католицьких богослужбових книг у Київській єпархії ХІХ ст. // Вісн. Київ. нац. ун-ту. – 2000. – С. 150.
- ⁵¹ ЦДІАК України. – ф. 127, оп. 824, спр. 176, арк. 13.
- ⁵² Архів СПБ І. І. – Колекція 52. П. Доброхотова, оп. 2, картон 6, № 5, арк. 28 зв.
- ⁵³ *Перерва В.* Указ. праця. – С. 155.
- ⁵⁴ Архів СПБ. І. І. – Колекція 52. П. Доброхотова, оп. 2, картон 6, № 5, арк. 110.
- ⁵⁵ Там само, арк. 110–111.
- ⁵⁶ Там само, арк. 218.
- ⁵⁷ Там само арк. 31.
- ⁵⁸ *Перерва В.* Указ. пр. – С. 156.